

“והחוסה בי ינחל ארץ”

עיונים במבנהו של הפרק הראשון במשנת קידושין

רבים עסקו בסדרו של הפרק הראשון במסכת קידושין, והעלו קווים שונים של מבנים והקבלות בפרק זה.¹ אף על פי כן, דומה שמן השמים השאירו מקום להתגדר בו ולומר דבר שיש בו מן החידוש. כיוון שכך, אמקד את דבריי בנקודות שהתחדשו, ואשתדל שלא לחזור על דברים שכבר עמדו עליהם קודמיי.

פרק זה בנוי משני קבצים:² הקובץ הראשון עוסק בקניינים, ומפורטות בו דרכי הקניין במשפחה, בקניין עבדים ובקניין נכסים. הקובץ השני עוסק במצוות, ומרוכזים בו דינים הנוגעים לחיוב ופטור ממצוות. בסיומו של הקובץ הזה מופיעה משנה רעיונית-אגדתית, המהווה משנת חיתום לפרק.

בדברים שלהלן אתייחס למבנה שני החלקים וליחס ביניהם, כאשר עיקר הניתוח יהיה ספרותי-סטרוקטורלי, ומתוכו אנסה לדלות את המסקנות הפרשניות והמהותיות.

מבנה 'קובץ הקניינים'

קובץ הקניינים בפרקנו כולל את משניות א-ו.³

* הדברים הם פרי הלימוד המשותף בבית המדרש של ישיבת 'שיח יצחק' ובמכון 'בינה לעיתים' שבצדה, ומשוקעים בהם דברים של רבותיי ושל חבריי הלומדים. תודה לכולם.

1. את העבודה המקיפה ביותר בנושא זה עשה א' וולפיש, תופעות ספרותיות במשנה ומשמעותן העריכתית והרעיונית, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, ובמקורותיו הסתייעתי רבות. המבנה שאציע להלן שונה מזה שהוא מציע, אך אין בהכרח סתירה ביניהם; אדרבא, ניתן לראותם כמשלימים זה לזה. השתדלתי להימנע מלחזור על דבריו, אך עם זאת, חלק מהדברים שלקמתי כבר מופיעים בעבודתו, ונשנו כאן מחמת ההבדלים הכלליים שבניתוח הפרק.
2. שאלת תיארוכם של הקבצים וזמן עריכתם היא שאלה רחבה שלא נדון בה במסגרת זו. י"נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס³, עמ' 132) קבע שהפרק מורכב משני קבצים קדומים, ואחרים החרו-החזיקו אחריו. הרב וולפיש בהערותיו (שם, עמ' 45, ובהערות 13-14) מערער באופן מסוים על ההוכחות שהובאו לכך.

לעניות דעתי, גם אם הקבצים עצמם הם קדומים, עריכת הפרק היא מאוחרת דווקא, ויוכיחו הפרטים המאוחרים המשוקעים בו (כמו דברי ר' מאיר במשנה ג) שהפרק עבר לכל הפחות עיבוד מאוחר. נ' לדברג עוסק בכך בהרחבה במאמרו, 'האישה נקנית בשלוש דרכים...' – שאלת עריכתו ועיצובן של המשניות בפרק הראשון של מסכת קידושין, בגיליון זה של נטועים, עמ' 25-41.

3. כבר עמדו (ראה: א' וולפיש [לעיל, הערה 1], עמ' 47) על כך שמשנה ו היא משנת מעבר בין שני הקבצים – מבחינת התכנים היא עוסקת עדיין בקניינים, אך מבחינה ספרותית היא דומה למשניות

הקובץ מתייחס לשמונה אובייקטים העומדים לקניין: 1. אישה; 2. יבמה; 3. עבד ואמה עבריים; 4. עבד נרצע; 5. עבד כנעני; 6. בהמות; 7. נכסים שיש להם אחריות (קרקעות); 8. נכסים שאין להם אחריות (מיטלטלין). הסברים שונים נתנו למבנה של הקובץ הזה. ההסבר המתקבל ביותר על הדעת הוא שיש בו הדרגה ברמת הקניין, או ברמת השייכות של הדבר הנקנה לבעליו: אישה היא קניין העומד כמעט לחלוטין ברשות עצמו, ולעומת זאת המיטלטלין הם הנכסים המשייכים ביותר למי שהם בידיו.⁴ גם ההסבר הזה, על אף שבסך הכול הוא עולה יפה, מעלה מספר קשיים: האם הבעלות על בהמות קטנה מן הבעלות על קרקעות? מה היחס גם בין קרקעות למיטלטלין? באיזה מהם גדולה השליטה יותר?⁵

להלן אנסה להציע תבנית אחרת לפרק, שיש בה כדי לפתור את הקשיים שבסידורו באופן משביע רצון. אציג בתחילה את החלוקה הפורמלית תבניתית, ולאחריה אנסה לעמוד על הרווחים הנלווים הצומחים מחלוקת הפרק על פי התבנית הזו – הן ברמה הלמדנית הן ברמה הדידקטית.

לעניות דעתי, יש לחלק את הקובץ הזה לארבעה זוגות מקבילים, המובאים באופן עוקב במשנה: 1.1-1.2. אישה-יבמה; 2.1-2.2. עבד ואמה עבריים-עבד נרצע; 3.1-3.2. עבד כנעני-בהמה; 4.1-4.2. קרקעות-מיטלטלין.

חלוקת הזוגות נוצרת על ידי חלוקת אופני הקניין. נביא את נוסח המשנה, כאשר הוא מחולק לפי החלוקה הזו, ומודגשים אופני הקניין השונים. הזוגות יוצגו במקביל, כאשר הצלע הראשונה בכל זוג – בצד ימין, והשנייה – בצד שמאל:

1.1	1.2
משנה א	
האשה נקנית בשלש דרכים וקונה את עצמה בשתי דרכים	היבמה נקנית בביאה
נקנית בכסף בשטר ובביאה בכסף	
בית שמאי אומרים בדינר ובשוה דינר ובית הלל אומרים בפרוטה ובשוה פרוטה וכמה היא פרוטה אחד משמנה באיסר	

שלאחריה, הפותחות כולן במילה 'כל'. כיוון שמבחינת התוכן היא מתאימה יותר לחלק הראשון, הצגנו את ניתוחה כחלק מניתוח החלק הראשון. עם זאת, לדעתי, גם מבחינת התוכן מהווה משנה ו משנת מעבר, ועוד נעסוק בכך בהמשך.

4. כך העלה נ' זהר במאמרו, 'מה בין איש לאשה: עריכה וערכים במשנת קידושין פרק א', עת לעשות 1, תשמ"ח, עמ' 104-105.

5. על הקשיים עמד וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 48-49. וולפיש פתר את הקשיים לשיטתו, על פי המבנה שהוא הציג בפרק. לפי דבריי, יתבארו הדברים קצת אחרת, וכנזכר לעיל – לא בהכרח בסתירה.

האיטלקי	וקונה את עצמה בגט ובמיתת הבעל	וקונה את עצמה בחליצה ובמיתת היבם
2.1 משנה ב עבד עברי נקנה בכסף ובשטר וקונה את עצמו בשנים וביובל ובגרעון כסף יתירה עליו אמה העבריה שקונה את עצמה בסימנין	2.2 הנרצע נקנה ברציעה וקונה את עצמו ביובל ובמיתת האדון	
3.1 משנה ג עבד כנעני נקנה בכסף ובשטר ובחזקה וקונה את עצמו בכסף על ידי אחרים ובשטר על ידי עצמו דברי רבי מאיר וחכמים אומרים בכסף על ידי עצמו ובשטר על ידי אחרים ובלבד שיהא הכסף משל אחרים	3.2 משנה ד בהמה גסה נקנית במסירה והדקה בהגבהה דברי ר' מאיר ור' אליעזר וחכמים אומרים בהמה דקה נקנית במשיכה	
4.1 משנה ה נכסים שיש להם אחריות נקנין בכסף ובשטר ובחזקה	4.2 ושאין להם אחריות אין נקנין אלא במשיכה	

נקל להיווכח, שבכל אחד מן הזוגות קיימת החלוקה הבאה: הראשון בזוג נקנה בשלושה אופנים: כסף, שטר ומעשה, והשני בזוג נקנה במעשה בלבד. כך אישה נקנית בכסף, שטר וביאה, ולעומתה היבמה נקנית בביאה בלבד; עבד כנעני נקנה בכסף, שטר וחזקה ולעומתו בהמה נקנית במסירה/הגבהה/משיכה. התריג היחיד במערכת זו הוא העבד העברי, הנקנה רק בכסף ושטר ואינו נקנה על ידי מעשה, ועל כך ראה להלן.

נראה, שיש שייכות פנימית גם בתוך הזוגות עצמם: קנייני אישה ויבמה הם קנייני המשפחה, עבד עברי והנרצע הם למעשה אותו אדם, עבד כנעני ובהמות הם נכסיו החיים של האדם והקרקעות והמיטלטלין הם נכסיו הדוממים.

ניתן לחלק בין שני הזוגות הראשונים לשני האחרונים: בעוד שהאחרונים קנויים לאדם קניין הגוף, קניינם של הראשונים הוא קניין מסוג שונה – אין לקונה קניין הגוף

במה שנקנה, והקניין הוא ביטוי של שייכות.⁶ כיוון שכך, בשני הזוגות הראשונים דנה המשנה גם בשאלה כיצד הם קונים את עצמם, בעוד שבאחרונים שאלה זו כלל אינה עולה. החריג בנושא זה הוא עבד כנעני, שעל אף שהוא קנוי קניין הגוף יש בו דעת לקנות את עצמו. אף על פי כן, הדיון של המשנה בשאלה כיצד העבד הכנעני קונה את עצמו עוסק בדיוק בנקודה הזו: כיצד העבד הכנעני קונה את עצמו על אף שגופו קנוי לאדונו ואין לו יד לשחרר בה את עצמו!⁷ יש קשר ברור גם בין שני הזוגות האחרונים – בשניהם מופיעים קנייני כסף, שטר וחזקה מול קניין משיכה.

סידור הזוגות הוא במבנה כיאסטי ומקביל: במרכז מופיעים העבדים – עברי וכנעני, ובמסגרת האישה והשדה. אישה ושדה מקבילים זה לזה במקומות רבים במקרא, ואף קניין הכסף באישה נלמד בפתיחת הבבלי בקידושין מקניין השדה – "קחה קחה משדה עפרון".⁸

משמעויות המבנה

נראה, שלניתוח מבני-פורמלי זה משמעויות רבות.⁹ ראשית, עולה כאן חלוקה ברורה בין שתי מערכות שונות של קניינים. נציג בטבלה את מבנה הקניינים בפרק:

כסף, שטר וביאה (אישה)	ביאה (יבמה)
כסף ושטר (עבד ואמה עבריים)	רציעה (עבד נרצע)
כסף, שטר וחזקה (עבד כנעני)	משיכה/הגבהה/מסירה (בהמות)
כסף, שטר וחזקה (קרקעות)	משיכה (מיטלטלין)

בטבלה ניתן לראות שהמשנה מחלקת בין שני סוגי קניינים. בטור השמאלי שבטבלה מופיעים קניינים שהם כולם קנייני מעשה. נראה, שהיסודי שבהם הוא קניין המשיכה, שעניינו ביטוי בעלות על האובייקט הנרכש באמצעות מעשה סמלי של העברתו לרשותו של הקונה.¹⁰ כך יתפרשו, אם כן, גם קניין היבמה וקניינו של העבד הנרצע. הביאה

6. לגבי עבד – ראה גיטין מ ע"א; וולפיש (לעיל, הערה 1, עמ' 59-61), חילק באופן דומה, אך כיוון שראה אחרת את מבנה הפרק – אף חלוקתו שם שונה. ראה בעיקר דבריו שם בהערות 71-72.
7. חריגותו של עבד כנעני מתבטאת גם בכך שיש הקבלה כמעט מושלמת בין האופן שבו הוא נקנה לאופן שבו הוא קונה את עצמו. הדבר מעיד על כך שאין השחרור ביטול של הקניין הקיים, אלא יצירה מחודשת של קניין לאדם אחר.
8. וכך גם: מדרש תנאים דברים כ"ד ו, מהד' הופמן עמ' 153-154. מקורות תנאיים רבים קושרים גם בין אישה לעבד/אמה. ראה על כך אצל וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 57-58.
9. מטבע הדברים, האמור להלן הוא במהותו פרשני-ספקולטיבי. גם אם לא כל האמור להלן הכרחי, ודאי שהמבנה שהוצג לעיל מעלה לדיון, כבר בשלב לימוד המשניות, את שאלות התשתית של הפרק, שהן גם השאלות הלמדניות שנידונות הן בגמרא והן בראשונים ובאחרונים: מה היחס בין הקניינים השונים, מה היחס בין אופן הקניין לבין האובייקט הנקנה, מהי משמעותו של הקניין באישה ועבד ועוד. גם אם התועלת שבמבנה היא בעצם העלאת השאלות לדיון – והיה זה שכרנו.
10. נחלקו הראשונים ברמות הקניין השונות – מה עדיף ממה. ראה רש"י קידושין כה ע"ב ד"ה נקנית במסירה; ובתוספות שם ד"ה בהמה; ור"ן דף ט ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה בהמה גסה. דברינו כאן

מסמלת את מעברה של היבמה לרשותו של היבם, ורציעת העבד העברי מבטאת את מחויבותו ואת קשרו העז לבית שאֵל מזוּתוּ הוא נרצע.

בטור הימני שבטבלה מופיעה קבוצת קניינים שלה מרכיבים שונים. המרכזיים שבהם הם כסף ושטר, שהם קניינים שמשמעותם הסכמית-חברתית יותר.¹¹ בניגוד לקניין המשיכה, שבו מועבר החפץ הנקנה לרשותו של הקונה, קנייני הכסף והשטר יוצרים חלויות משפטיות באופן עקיף יותר, שיסודן בהסכמה החברתית הנותנת ערך לכסף ולמילים שבשטר. במהלך הקניין בדרכים אלו לא מתרחש שום דבר בחפץ הנקנה, ואין יחס ישיר בין פעולת הקניין לבין התוצאה שלה.

שני קניינים נוספים מופיעים בטור הזה: ביאה – הקונה באישה, וחזקה – הקונה בעבדים ובקרקעות.

כאן אפשרויות שתי דרכים פרשניות: הראשונה – לראות בחזקה ובביאה קנייני מעשה, דומים לאלו שבקבוצה השנייה. הנימוק המרכזי התומך בדרך זו הוא לשוני: במשנה ו משתמשת המשנה בביטוי "רשות ההדיוט בחזקה", בהתייחסה לאופני הקניין השונים הפועלים במיטלטלין: הגבהה, משיכה ומסירה – כולם קנייני מעשה.¹² בכך יוצרת המשנה קשר לשוני וענייני בין קניין החזקה וקנייני המעשה.

אפשרות פרשנית שנייה היא לטעון, שחזקה בעבד ובקרקעות וביאה באישה הם קניינים שאינם קנייני מעשה רגילים. השוני הוא ברמת הסמליות וההסכמיות שבקניין. בעוד שקניין משיכה הוא מעשה ממשי של הכנסה לרשות, קניין החזקה הוא מעשה סמלי יותר: האדם עובד בקרקע ובכך מבטא את שייכותה לו באופן סמלי.¹³ בדרך זו, יתפרש כך גם קניין הביאה באישה: אין כאן מעשה של שליטה והכנסה לרשות, אלא מעשה סמלי של ביטוי לשייכות. יתרונה של הדרך הזו בכך שהיא מקרבת את הביאה/חזקה אל הכסף והשטר, ורואה את כל שלושת הקניינים באישה, עבד וקרקע כמערכת אחת, ולא כשני סוגי קניינים השונים זה מזה באופן מהותי.¹⁴

קרובים לדברי הר"ן, שקבע: "נקט משיכה, כיוון דרוב קניות מטלטלין במשיכה... אי נמי משום דמשיכה עיקר...".

11. יש זיקה רבה בין דברינו כאן לבין הבחנותיו של הרב גוסטמן בין הקניינים השונים, קונטרסי שיעורים, מסכת קידושין, דפים ג-ה. ראה בהרחבה להלן, הערה 28.

12. רש"י (כח ע"ב) פירש "בחזקה – משיכה", ובעקבותיו גם חלק מן האחרונים (לדוגמה: ז' ורהפטיג, החזקה במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 13). אמנם א' וייס (על המשנה, תל אביב 1969, עמ' 147) רואה את המונח 'חזקה' כשם כולל לכל סוגי קניין המיטלטלין, וראה: א' וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 50, הערה 37.

13. בהקשר זה יש לעיין במשמעותו של קניין המסירה, שבו מוסר המוכר לקונה את הרסן של הבהמה, והמעשה הוא סמלי בלבד. ייתכן שבכך דומה יותר בהמה גסה לעבד. עוד ניתן לטעון, שהגורם להבדל הוא עניין טכני בעיקרו: חוסר היכולת למשוך בהמה גסה.

14. אם כי, יש להעיר שהגמרא מחלקת חלוקה מהותית בין סוגי הקניינים בקביעתה "כסף ושטר צורך ביאה ניהור" (ב ע"ב). מימרה זו בגמרא תומכת לכאורה בדרך הפרשנות הראשונה שהצענו.

כאמור לעיל, בדרך זו נצטרך לטעון שיש הבדל מהותי בין קניין הביאה באישה, שהוא מעשה סמלי יותר, הדומה לחזקה, לקניין הביאה ביבמה, שהוא ביטוי ממשי יותר של שייכות.¹⁵ הזכרנו גם את העובדה שבעבר ואמה עבריים מוזכרים רק שני קניינים: כסף ושטר.

ניתן לטעון, שיש כאן הבדל נוסף בין שני הזוגות הראשונים לשניים האחרונים: בשניים האחרונים, שקניינם קניין הגוף, נוסף לכסף ולשטר קניין החזקה, המבטא שייכות ובעלות. בשניים הראשונים, שאין קניינם קניין הגוף, אין קניין נוסף על כסף ושטר, כיוון שחסר בקניינם ממד הבעלות המוחלטת הקיים בעבר כנעני ובנכסים. לאור הסבר זה, נטען שביאה באישה שייכת לעולם קנייני אחר לחלוטין, ואינה סוג של חזקה. הביאה מבטאת את השייכות האינטימית והפנימית שבין בעל לאשתו ולמעשה איננה שייכת כלל לרובד הקנייני הסטנדרטי.¹⁶

מה משמעות החלוקה בין שני סוגי הקניינים? מדוע נקנית אישה בכסף ובשטר ויבמה לא? מדוע נקנית הקרקע בכסף ובשטר ומיטלטלין אינם נקנים כך? נראה, ששוב יש לחלק בין שני הזוגות הראשונים לשניים האחרונים. כאמור לעיל, קנייני כסף ושטר הם קניינים חברתיים-הסכמיים. קנייני אישה ועבד, תפקידם הוא ליצור את המסגרת החברתית לחיים המשותפים של האישה ובעלה ושל העבד ואדונו. יצירת הקשר בין אישה לבעלה ובין עבד לאדונו היא בעלת משמעות חברתית-כלכלית, והשימוש בכסף ובשטר יוצר את הקשר דרך המעטפת החברתית שלו. ביבמה ובעבד נרצע, המעטפת הזו כבר קיימת: הקשר של היבמה ליבם הוא למעשה המשך הקשר שהיה בינה לבין הבעל. התשתית הכלכלית-חברתית של הקשר כבר קיימת, ולא נותר אלא ליצור את המעבר מן הבעל אל היבם. מעבר זה מתבצע על ידי הביאה,

15. חיזוק לכך ניתן למצוא בדברי הגמרא, הדוחה את האפשרות ללמוד קניין ביאה באישה מזה שביבמה, וראה להלן הערה 17.

16. וולפיש עסק בנושא, וקיבל את עמדת הביניים של שלום אלבק – "ביאה וחזקה פועלות על פי עקרון דומה, אך אינן בעלת אופי שווה לכל דבר" (א' וולפיש [לעיל, הערה 1], עמ' 63). בבבלי קידושין טז ע"א מצאנו שחזקה "מיהא באישות לא אשכחן"; הבבלי, אם כן, מחלק בין קניין החזקה לבין קנייני האישות. גם בירושלמי בריש המסכת (פ"א ה"א, נח ע"ב) מצאנו הבחנה בין ביאה לחזקה: "ובעלה – בביאה היא נקנית ואינה נקנית בחזקה".

ייתכן, שגם בקניין חזקה בקרקע כמה פנים. במקורות התנאיים (לדוגמה: משנה בבא בתרא פ"ג מ"ג ובתוספתא כאן בקידושין פ"א ה"ה) מוגדר קניין חזקה כ"גדר נעל ופרץ" – מעשים הקשורים כולם לביטוי השליטה על הנכס, ודומים בכך לקניין המשיכה/הגבהה. בתורתם של האמוראים (בבבא בתרא דפים נג-נד) מתווספת הדרישה לשיפור בנכס, ומעשה הקניין הוא מעשה שבו עושה הקונה פעולה של שיפור בקרקע – דוגמת עדירה: "רפק ביה פורתא". אם כן, ניתן להשוות את "גדר נעל ופרץ" לקנייני המעשה הרגילים, ואת "רפק ביה פורתא" לקניין ביאה כפי שהוצג כאן בדברינו, שהוא קניין שיש בו ממד אישי יותר של יצירת קשר. הקניין אינו נוצר על ידי מעשה של ניכוס והבעת בעלות, אלא דווקא על ידי מעשה של שיפור ועילוי, שיוצר קשר בין האדם לבין שדהו: מעתה אין השדה הזה זר לו, אלא הוא מקום עבודתו, ובכך בא לידי ביטוי הקשר של השדה אליו.

המסמלת את השייכות האינטימית שבין בני זוג ספציפיים אלו.¹⁷ כך גם בנרצע: הקשר בין האדון לבין העבד כבר קיים ועומד, ולא נותר אלא לקבע את הקשר הזה, ולהוציאו ממסגרת שש השנים אל מסגרת היובל.¹⁸ אם כן, כיוון שהמעטפת החברתית כבר קיימת, ברור מדוע אין מקום להשתמש בקנייני הכסף והשטר.

דומה, שבשני הזוגות האחרונים הטעם הוא הפוך: בעוד שביבמה ובנרצע אין צורך במעטפת חברתית-כלכלית, בבהמה ובמיטלטלין אין אפשרות ליצור אותה. נראה, שבמיטלטלין ובבהמה אין משמעות לקניין מעבר לאחיזה ולאפשרות להשתמש בחפץ או בבהמה. כיוון שכך, מיטלטלין ובהמות הם דבר הנקנה 'מיד ליד' בלבד – במשיכה או בהגבהה. בקרקעות ובעבדים יש לקניין משמעות חברתית שהיא מעבר לשימוש עצמו, שהרי 'קרקע בחזקת בעליה קיימא'. משמעות הדברים היא, שלמעשה שמו של אדם נקרא על הקרקע מכוח בעלותו גם בשעה שאדם אחר נמצא בה בפועל, בעוד שבמיטלטלין האחיזה עצמה נותנת לאוחז חזקה במה שתחת ידו, גם במקום שבו ידועים לנו בעלים קודמים. הדברים מזכירים גם את המונח המקראי 'שם', המבטא את היחס שבין האדם ומשפחתו לבין נחלתו, כאשר בניו של האדם מקימים את שמו על נחלתו.¹⁹ יחס האדון לקרקע ולעבד הוא יחס מהותי שמעבר לאחיזה, ולכן הוא מתקיים בכל מקום. יחס שכזה ייווצר על ידי קנייני כסף ושטר, שהם כאמור קניינים חברתיים-הסכמיים.

נעיין עתה בצד ההפוך: הדרכים שבהן קונים האיש והעבד את עצמם. הזכרנו לעיל את החלוקה בין הזוגות הראשונים, היכולים לקנות את עצמם, לבין האחרונים, שאינם יכולים לקנות את עצמם. בשני הזוגות הראשונים – כולם נקנים לעצמם במיתת האדון/הבעל. בכך בא לידי ביטוי הממד האישי שבקשר: כשם שאישה קנויה לבעל זה בלבד ובמותו – הקשר בטל, כך גם קשרו של עבד עברי הוא לאדונו בלבד, ואין הוא כשאר נכסים העוברים בירושה (בניגוד לעבד כנעני, העובר בירושה!).

ישנו דמיון גם בתוך הזוגות: אישה קונה את עצמה בגט, כשם שיבמה קונה את עצמה בחליצה. קיים דמיון בין שתי דרכים אלו: בשתיהן מעשה משפטי-דיני הוא המנתק את הקשר. כך גם בעבדים: גם העבד וגם הנרצע קונים את עצמם בתום הזמן – העבד בתום שש שנים והנרצע ביובל.

17. נראה, שלכך מכוונים דברי הגמרא (קידושין ט ע"ב) הדוחה את האפשרות ללמוד קניין ביאה באישה מזה שביבמה, בטענה שיבמה "זקוקה ועומדת" – מסגרת הנישואין ביבמה כבר קיימת, והביאה רק משלימה את הקישור בין היבם והיבמה. כיוון שכך, לא ניתן ללמוד קניין ביאה מיבמה לאישה, שהרי באישה המסגרת הזו אינה קיימת! ראה גם: "ברנדס, 'צורה ותוכן בקנייני קידושין', אקדמות ו, תשנ"ט, עמ' 29-45.

18. בהקשר זה נראה לומר, שרציעת העבד אל הבית מוציאה את מערכת היחסים שבין האדון לעבדו מן המערכת האנושית הרגילה, שבה קשר האדון ועבדו אינו יכול להימשך יותר משש שנים, ומחברת את העבד לבית. הקשר לקרקע הוא קשר שזמנו הוא זמן היובל – שבו יוצאת הקרקע וחוזרת לבעליה. זוהי, אם כן, משמעות רציעתו של העבד לבית והעברתו מעולם השמיטה לעולם היובל.

19. ראה בבא מציעא קב ע"ב, ולהלן בפסקה "והחוסה בי ינחל ארץ".

חתימת פרק הקניינים

חתימת פרק הקניינים מורכבת משלוש הלכות קצרות, המובאות בזו אחר זו:

א.

משנה ה

נכסים שאין להם אחריות נקנין עם נכסים שיש להם אחריות בכסף ובשטר ובחזקה.

וזוקקין נכסים שאין להם אחריות את הנכסים שיש להם אחריות לישבע עליהן.

ב.

משנה ו

כל הנעשה דמים באחר כיון שזכה זה נתחייב בחליפיו,

כי צד: החליף שור בפרה או חמור בשור, כיון שזכה זה נתחייב זה בחליפיו.

ג.

רשות הגבוהה בכסף ורשות ההדיוט בחזקה.

אמירתו לגבוהה כמסירתו להדיוט.

ההלכה הראשונה עוסקת ביחסים שבין נכסים שיש להם אחריות לנכסים שאין להם אחריות. היא יוצרת ביניהם זיקה הדדית: הם יכולים להיקנות יחד, בקניין אגב, והם גם נידונים יחד במערכת הדינית, ומגלגלים שבועה מזה על זה.

באופן פשוט, מתייחסת ההלכה הזו, המסיימת את משנה ה, לדין שהוזכר בתחילתה – דין קרקעות ומיטלטלין. עם זאת נראה, שהדין בה רחב מעט יותר. בעוד שבחלק הראשון של המשנה מובחנים זה מזה הקרקעות והעבדים וכך גם המיטלטלין והבהמות, שהרי העבדים והבהמות נשנו כבר במשנה הקודמת, הרי שדין קניין אגב קיים גם בעבדים ובבהמות.²⁰ אם כן, ההלכה הזו מתייחסת למעשה לכל הקניינים שנשנו בחצי השני של הקובץ: קנייני עבדים, בהמות, קרקעות ומיטלטלין, והיא מערבת אותם אלו עם אלו. על אף ההפרדה שמצאנו במשניות הקודמות בין הקניינים השונים, יש זיקה הדוקה ביניהם, המאפשרת שבירה של המערכת שהוצגה במשניות הקודמות, ויוצרת אפשרויות קנייניות ומשפטיות מעורבות.

20. באופן פשוט, הביטוי "נכסים שיש להם אחריות" מתייחס בעיקר לקרקעות, אם כי לא בכל המקורות הדברים פשוטים, ובעיקר בתוספתא ב"מ פ"ה הכ"ו, מהד' ליברמן עמ' 92, המונה יחד "פרה, טלית וכל דבר שיש בו אחריות", וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, נזיקין, ניו יורק-ירושלים תשס"א, עמ' 231. בכל מקרה – לא ברור מדוע בחרה המשנה להשתמש כאן דווקא בביטוי הזה, ולא לומר בפשטות 'קרקעות', וברור שהלכת קניין אגב איננה מצומצמת בהכרח רק לקרקעות ומיטלטלין דוממים. לגבי בהמות – הדברים מפורשים ב"מעשה במרוני אחד" המובא בקידושין כו ע"ב, ועוסק בקנייתן של בהמות אגב קרקע. לגבי עבדים, מצאנו בב"ק יב ע"א מחלוקת תנאים בשאלה אם מיטלטלין נקנים עם העבדים, שהיא למעשה מחלוקת בשאלה עד כמה דומה עבד לקרקע.

גם ההלכה השנייה, הלכת החליפין, מתייחסת למעשה לכל החצי השני של הפרק, שכל מרכיביו נקנים בחליפין, ואפילו זה כנגד זה,²¹ ואיננה מתייחסת לחלק הראשון, שהנשנים בו – אישה, יבמה ועבד עברי – אינם נקנים בחליפין.²² בכך חוזרת הלכה זו ומחזקת הן את ההקשרים הפנימיים שבתוך החלק השני של קובץ הקניינים, הן את ההבחנה שבינו לבין החלק הראשון של הקובץ.

נראה, שהעיסוק בנושא החליפין נוגע למחצית השנייה של קובץ הקניינים גם באופן עמוק יותר. קניין החליפין, כפי שהתנהל באופן ראשוני,²³ הוא למעשה הרמה הקניינית הנמוכה ביותר: יש בו רק החלפה של חפץ בחפץ. אין בה כלל פעולה משפטית-פורמלית המבוססת על מוסדות חברתיים רחבים, דוגמת הכסף, אלא רק פעולה אישית בין שניים, שיסודה רק בהתחייבות ההדדית שלהם זה כלפי זה, או אולי בפעולה הממשית של החלפת החפצים היוצרת באופן ממשי את החיוב ההדדי. הדבר מובע גם בלשונה של המשנה, שהחליפה את מושג ה'קניין' שבו השתמשה עד כאן במושגי ה'זכות' וה'חובה' – "כיוון שזכה זה נתחייב בחליפין".²⁴

בכך מתחילה המשנה ליצור את הסדר שבתוך מערכת הקניינים: הקניינים שבמחצית השנייה של הפרק, שהם אלו שקניינם קניין הגוף, כנזכר לעיל, הם גם הנקנים בחליפין – אופי הקניין (או התמורה) הנמוך ביותר. מכאן ברורים דברי הגמרא, שפותחת את הדיון בקנייני אישה באמירה שלא ראוי לאישה להיקנות בחליפין (ג ע"א). קניין החליפין מבטא את המערכת הממונית שבה לא נוצרת זיקה ממשית בין האדם לבין קניינו, וכל ערכו הוא רק ערכו בשוק החליפין.²⁵ ההלכה השלישית, החותמת את קובץ הקניינים, משווה בין קנייני ההדיוט לקנייני הגבוה – ההקדש:

21. כך בתוספתא כאן ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 279: "החליף עמו קרקעות בקרקעות מטלטלין במטלטלין קרקעות במטלטלין מטלטלין בקרקעות כיון שזכה זה נתחייב בחליפין".

22. כך מצאנו בדברי האמוראים: לגבי אישה – ראה בבלי קידושין ג ע"א, ולגבי עבד – ראה שם ח ע"א. אין לדברים מקור מפורש בדברי התנאים, אך עצם העובדה שהמשנה והתוספתא מתייחסות במפורש לקרקעות ולמטלטלין, ואינן מתייחסות למקרים שברישא – אישה, יבמה ועבד עברי, ייתכן שיש בה כדי ללמד שגם במשנתם של התנאים הקניינים הללו לא נקנו בחליפין. את הטעון הזה ניתן לתמוך גם מן הביטוי "כל הנעשה דמים באחר", המוסבר בבבלי (כח ע"א, וראה גם: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, קידושין, ניו יורק-ירושלים תשנ"ו, עמ' 921, הערה 13), "כל הנישום באחר". לגבי אישה לפחות, נראה שאיננה שייכת לקטגוריה הזו, שהרי קניינה איננו קניין בשווייה, ואכמ"ל.

23. קודם המרתו בקניין הסודר המורכב. התפתחותו של קניין החליפין היא עניין רחב. מכל מקום, ברור שראשיתו של הקניין היא בהמרה הפשוטה של חפץ בחפץ, כלשון המשנה בראש פרק רביעי בבבא מציעא – "כל המטלטלין קונים זה את זה". נראה לי, שנושא התפתחותו של קניין החליפין, לא מוצה עדיין במחקר. ראה: ש' אלבק, דיני הממונות בתלמוד, תל אביב 1983, עמ' 153-155; א' גולאק, יסודי המשפט העברי, תל אביב תשכ"ז, עמ' 121-124.

24. כך בכתבי היד הטובים וברוב הנוסחות, ושלא כבדפוס 'נתחייב זה בחליפין'.

25. להעמקת אמירה זו ולהשלמתה – ראה להלן בפסקה 'והחוסה בי ינחל ארץ' שבסוף המאמר.

רשות הגבוהה בכסף ורשות ההדיוט בחזקה. אמירתו לגבוהה כמסירתו להדיוט.

ההלכה הזו יוצרת למעשה את ההייררכיה שבין אופני הקניין – חלקם קנייני גבוה וחלקם קנייני ההדיוט: הכסף והאמירה הם קנייני ההקדש, בניגוד לחזקה ולמסירה שהם קנייני ההדיוט.

בחלוקה זו חוזרים ומהדהדים הדברים שעלו לעיל.²⁶ שני הקניינים הגבוהים, כסף ואמירה, מזכירים מאוד את שני הקניינים החברתיים שהוזכרו לעיל – הכסף והשטר, שאף הוא קונה בדברים שבו, והוא למעשה המחשה של האמירה. קניין ההדיוט שמוזכר כאן, קניין המשיכה,²⁷ הוא גם הבסיסי בקנייני המעשה שהוזכרו לעיל בקובץ הקניינים. הברייתא בירושלמי מנמקת את האפשרות של ההקדש לקנות בכסף ובאמירה, בכך ש"לה' הארץ ומלואה". משמעות הדברים היא, שהארץ כולה שייכת בעצם לקב"ה, ועל כן אין צורך בפעולה ממשית של העברת החפץ לידי ההקדש, אלא די באמירה או בכסף. לאור הדברים שאמרנו לעיל הדברים מובנים אף יותר: הכסף והאמירה, שהם קניינים חברתיים, יוצרים את המסגרת הקניינית ולא את עצם השייכות. כיוון שהכול כבר שייך לקב"ה, שהרי לו ארץ ומלואה, די ביצירת המסגרת על מנת ליצור את השייכות הממונית להקדש.

גם אם ברמה המשפטית מוסברת הזיקה בין כסף ושטר לבין הקודש כפי שהסברנו לעיל, ברמה הספרותית יוצרת הזיקה הזו חלוקה נוספת: היא מעמידה את קניין הכסף והשטר כאופני הקניין ה'גבוהים' – קנייני ההקדש, ולעומתם קנייני המעשה נתפסים כאופן קניין 'נמוך' – קניין ההדיוט. בכך נוצר מדרג אנכי ברמת הקניינים.²⁸ ההלכה הזו היא גם המחברת, מבחינת מיקומה בפרק, בין קובץ הקניינים לבין הקובץ הבא – קובץ המצוות, ובכך מחברת נמוך וגבוה: קובץ הקניינים המשפטי-אזרחי וקובץ המצוות, השייך לתחומו של הקודש.

סיכום קובץ הקניינים

מספר מסקנות מרכזיות עולות מן המבנה שהוצג לעיל:

26. תודה לאביתר אלטשולר שהעמידני על כך.
27. ראה לעיל, הערה 10.
28. דומה, שקיימת זיקה בין החלוקה הזו לבין מהלך הסוגיה בבבלי קידושין דפים ד-ה, המעלה את ההבחנות שבין הקניינים השונים: קניין כסף מובחן משני האחרים בכך שבו פודים הקדש ומעשר שני – כלומר: בכך שיש לו יחס למערכת הקודש. קניין שטר מובחן מן השנים האחרים בכך שאין בו הנאה מרובה – זהו קניין המתבסס על המערכת הפורמלית-הסכמית, ואין בו הנאה ממשית המשמשת כתמורה. זיקתו של קניין השטר לעולם הקדושה בולטת בכך שהוא הקניין המקביל לאמירה, שהיא הפועלת בתחומים רבים של קודש – נדרים, הקדשות וכד'. תפיסה מהותית של הקניינים השונים ניתן למצוא בדברי הרב גוסטמן (לעיל, הערה 11) בדבריו על סוגיית קנייני אישה, ובהמשך – בדבריו של י' ברנדס (לעיל, הערה 17; ברנדס שם מבין את כסף ושטר הפוך מן האופן שבו הוצגו הדברים כאן, אך דומה שיש בדברים שכאן כדי להשלים את דבריו שם).

ראשית, ישנה הבדלה בין שתי מערכות קניינים שונות – הכסף והשטר הם המרכזיים בקבוצה הראשונה, בעוד שבקבוצה השנייה נמצאים קנייני המעשה – הביאה, המשיכה, ההגבהה וכד'. הצעתי לראות את קנייני הכסף והשטר כקניינים חברתיים-הסכמיים, ולעומתם את קנייני המעשה כקניינים ישירים יותר. כיוון שכך – כסף ושטר יוצרים את המסגרת החברתית לקשר הקנייני, בעוד שקנייני המעשה יוצרים זיקה ישירה. בין שתי הקבוצות קיימים קניין החזקה וקניין הביאה באשה, שניתן לשייך אותם לשתי הקבוצות, ובמובן מסוים הם מכילים את שני הצדדים.

מבנה מערכת הקניינים מסביר את ההבדלים גם בין הנקנים השונים: יבמה ועבד נרצע מובחנים מאישה ועבד רגיל, כיוון שמסגרת הקניינית-חברתית כבר קיימת בהם. כך גם ההבחנה בין בהמות ומיטלטלין לבין עבדים וקרקעות.

החלוקה הספרותית יוצרת גם הפרדה בין אלו שקניינם קניין הגוף – עבד כנעני ושאר נכסיו של האדם, לבין אלו שאין קניינם קניין הגוף – אישה ועבד עברי. ההבחנה הזו מתחזקת בחתימת הקובץ, הדנה בקניין החליפין, שהוא קניין נמוך והוא מתקיים רק באלו שקניינם קניין הגוף. החתימה משלימה גם את המדרג בין סוגי הקניינים, בכך שהיא משייכת את קניין הכסף והאמירה ל'גבוה' אל מול קנייני החזקה השייכים ל'הדיוט'. בכך הודגש מקומם של קנייני הכסף והשטר לא רק כקניינים חברתיים, אלא גם כאלו שמהווים שער ופתח לעולם הקדושה.

דומה אם כן, שהניתוח הפורמלי-סטרוקטורלי של קובץ הקניינים מעלה תובנות עומק משמעותיות לגבי דרכי הקניין והבעלות.

קובץ המצוות

נראה, שגם לחלק השני של הפרק יש מבנה מדויק ומוגדר, ויש הקבלה מעניינת מאוד בינו לבין החלק הראשון.

הקובץ השני כולו מחובר על ידי מילת הפתיחה 'כל' החוזרת בו עשר פעמים, ויוצרת רציפות סגנונית גם עם משנה ו, המהווה משנת מעבר, כנזכר לעיל. גם קובץ זה נחלק באופן ברור לשניים, כאשר החלק הראשון (משניות ו-ט) עוסק בחילוקי דינים בשאלת חיוב במצוות, והחלק השני הוא מעין חתימה אגדתית העוסקת בשכרן של המצוות (משנה י). מוקד הדיון בחלק הראשון הוא ביחס בין חיובי גברים ונשים במצוות, ונספח לו דיון בשאלת היחס בין חיובי מצוות בארץ ובחו"ל.

נעסוק קודם כול בחצי הראשון, העוסק בחיובי המצוות. גם חלק זה, כמו תחילת הפרק, בנוי מזוגות-זוגות של הלכות:

1.1 משנה ז כל מצות הבן על האב ²⁹ אנשים חייבין ונשים פטורות	1.2 וכל מצות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין
2.1 וכל מצות עשה שהזמן גרמה אנשים חייבין ונשים פטורות	2.2 וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין
3.1 וכל מצות לא תעשה בין שהזמן גרמה בין שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין חוץ מבל תשחית ובל תקיף ובל תטמא למתים:	3.2 משנה ח הסמיכות והתנופות וההגשות והקמיצות וההקטרות והמליקות וההזאות והקבלות נוהגין באנשים ולא בנשים חוץ ממנחת סוטה ונזירה שהן מניפות:
4.1 משנה ט כל מצוה שהיא תלויה בארץ אינה נוהגת אלא בארץ	4.2 ושאינה תלויה בארץ נוהגת בין בארץ בין בחוץ לארץ חוץ מן הערלה וכלאים רבי אליעזר אומר אף מן החדש:

בכל אחד מן הזוגות שלעיל הנושא הכללי משותף, ומופיעה בו הלכה אחת שהיא חובה כללית ואחת מצמצמת: במצוות האב על הבן חייבים גם האנשים וגם הנשים, ובמצוות הבן על האב האנשים חייבים והנשים פטורות. הזוג החריג הוא הזוג השלישי, משתי סיבות: ראשית – שני הצדדים בו אינם עוסקים באותו נושא; שנית – הסדר בו הוא הפוך: קודם המצווה שבה החיוב הוא כללי – גם לאנשים וגם לנשים, ורק לאחר מכן המצוות המצומצמות, שאינן נוהגות אלא באנשים. אף על פי כן, ברצוננו לטעון שיש להתייחס לצמד זה כזוג, ולו רק בגלל העובדה שכך מושלם המבנה של מצווה כוללת-מצווה מצמצמת. כפי שנראה להלן, סיבות נוספות תומכות בטיעון הזה.

נבחן כעת את הזוגות ביתר עיון. הזוג הראשון עוסק במצוות המשפחה: יחסי הורים וילדים. הנושא של הזוג השני הוא המצוות שתחת הזמן – מצוות העשה, שיש בהן כאלה שהזמן גרמן ויש בהן כאלה שלא. בזוג השלישי – שני נושאים: מצוות שאינן תחת הזמן – הלאווין שבתורה, ומצוות שמושאן הוא הבהמה – מצוות הקרבן. הזוג הרביעי עוסק בשני סוגי מצוות: התלויות בארץ ושאינן תלויות בה.

29. בחרנו כאן בנוסח הדפוס והבבלי, כיוון שההבדל בין הנוסחים במשפט זה איננו משמעותי לניתוח שנציע להלן. לדיון בהבדלי הנוסח כאן, ראה: י"נ אפשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 342.

נראה, שעולה כאן הקבלה מדויקת ומעניינת בין החלק הראשון של הפרק לחלק השני. נציג אותה בטבלה:

פרק הקניינים	פרק המצוות
אישה ויבמה	מצוות המשפחה
עבד ואמה עבריים, נרצע	מצוות עשה – התלויות בזמן ושאינן תלויות בו
עבד כנעני, בהמות	מצוות לא תעשה, מצוות בבהמה
קרקע ומיטלטלין	מצוות התלויות בקרקע ושאינן תלויות בה

נפתח בשני הזוגות הברורים יותר: מצוות המשפחה, הפותחות את פרק המצוות, מקבילות לקנייני אישה ויבמה הפותחים את פרק הקניינים, ועוסקים בענייני המשפחה.³⁰ כך גם מצוות התלויות בקרקע ושאינן תלויות בה, החותמות את פרק המצוות, מקבילות לקנייני הקרקע והמיטלטלין החותמים את פרק הקניינים.

לאור הקבלה זו, מתחזקת הסברה שכך יש לפרש גם בשני הזוגות האמצעיים: מצוות העשה, שהן מצוות הנתונות תחת הזמן, מקבילות במבנה הזה לקנייניו של העבד העברי. הקבלה זו ממקדת מיד את תשומת הלב בכך שייחודו של עבד עברי הוא בכך שקניינו קצוב לזמן. גם במשנה כאן מוזכרים זמני הקניין של העבד העברי – עד שש שנים או לעולמו של יובל. הזכרנו לעיל, שעבד עברי אין גופו קנוי. מצד שני, ודאי שיש לאדון בעלות מסוימת על העבד. ייתכן, שהמשנה באה לומר שהאדון הוא הבעלים על הזמן של העבד. קניינו של עבד עברי הוא למעשה קניין הזמן.

כך נסביר גם את הזוג השלישי: כל מצוות הקרבן, שהן המצוות הנעשות בבהמה, מקבילות לדין קניין הבהמה. מצוות הלא-תעשה, שהן מצוות שאין לזמן משמעות בהן, מקבילות לקניינו של העבד הכנעני, שאינו תחת הזמן וקניינו קניין הגוף.

מהי משמעות ההקבלה הזאת? האם יש כאן עיצוב ספרותי נאה ותו לא? אנסה לענות על השאלה הזו מתוך ניתוח חתימת פרק המצוות.

חתימת פרק המצוות

המשנה החותמת את הפרק היא משנה אגדתית, הממשיכה את המבנה הספרותי שהוזכר לעיל בשימוש במילת הפתיחה ‘כל’, החוזרת בה ארבע פעמים. גם בתוכן יש רציפות בין המשנה הקודמת, העוסקת במצוות התלויות בארץ, לבין משנה זו העוסקת בנחלת הארץ:

30. יש לשים לב לכך שעל אף ששני הקטעים עוסקים אמנם במשפחה, יש ביניהם הבדל: הראשון – הקנייני – עוסק ביחסי אישה ובעלה, בעוד השני – המצוותי – עוסק ביחסי הורים וילדים. המעבר בין המערכות יוצר שילוב ומפגש בין שני צירים במשפחה – הציר האופקי איש-אישה, והציר האנכי אבא-בן. יש בכך הקבלה מסוימת גם למבנה הכללי של מסכת קידושין, ששלושת הפרקים הראשונים שלה עוסקים ביחסים שבין איש לאשתו, והרביעי – ביחסי הורים וילדים: יוחסין ומצוות חינוך.

משנה י

כל העושה מצוה אחת מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ונוחל את הארץ³¹
 וכל שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבין לו ואין מאריכין לו ימיו ואינו נוחל את
 הארץ
 כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא
 שנאמר והחוט המשולש לא במהרה ינתק (קהלת ד')
 וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן הישוב.³²

נראה, שלא רק הקשרים הספרותיים גרמו להצבתה של המשנה הזו בסופו של הפרק. גם
 ברמה העניינית המשנה הזו יוצרת קשר עמוק בין שני חלקיו של הפרק: נחלת הארץ
 וקנייתה תלויים, על פי משנת הסיום, בקיום המצוות. הקישור שבין קיום המצוות לנחלת
 הארץ אינו רק קישור טכני של שכר ועונש – מי שלא יקיים מצוות יאבד את נחלתו –
 אלא קישור מהותי יותר. הקישור הזה בולט בדברי הסיום של המשנה – "וכל שאינו לא
 במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן הישוב". המשנה מציגה לנגד עינינו את
 דמותו של 'אדם מן הישוב' כדמות הוליסטית – 'חוט המשולש' שלא במהרה ינתק'.
 נראה, שפה נחשפת תודעת התשתית של הפרק, ובכך מושלמת התמונה כולה: היחס
 בין האדם לבין רכושו אינו יחס כלכלי-ארצי גרדא, אלא הוא יחס הנוגע והתלוי
 בתשתיות רוחניות עמוקות.

תפיסת הקניין הרגילה רואה את היחס בין האדם לבין החפץ שאותו הוא קונה כיחס
 שימושי-חיצוני. בעלותו של האדם על נכסיו איננה נתפסת כשייכת לתחום ה'דתי' של
 החיים. הניתוח שהצענו לעיל מציע תמונה שונה לחלוטין: הקשר בין האדם ובין נחלתו
 הוא קשר מהותי, קשר של קדושה. 'אדם מן הישוב' הוא אדם שחייו שלמים שלמות
 רוחנית, הבאה לידי ביטוי בשני הצדדים – בלימוד תורה ובדרך ארץ.³³

"והחוסה בי ינחל ארץ"

מקור קרוב לדברי המשנה נמצא בדברי הנביא ישעיהו: "ואת כלם ישא רוח יקח הבל
 והחוסה בי ינחל ארץ ויירש הר קדשי" (נ"ז, יג). החסות בקב"ה בדברי הנביא, וקיום
 המצוות בפרק שלנו – הם אלו שמושיבים את האדם על אדמתו. הלשון המבטאת
 בשני המקומות את היחס בין האדם לארצו היא 'נחלה'. הנחלה, מעבר לקניין הפשוט,
 מבטאת את העובדה שהקניין נתפס כקשר מהותי. היחס המהותי הזה בא לידי ביטוי בכך
 ש'שמור' של אדם חל על נחלתו, ובמקרה שימות ללא ילדים – תינשא אשתו ליבם ש'יקים
 שם המת על נחלתו'.

31. נראה שמשמעות 'הארץ' כאן היא ארץ ישראל כפשוטו, ולא עולם הבא. ראה: י"נ אפשטיין (לעיל,
 הערה 2), עמ' 1133.

32. כך הנוסח בדפוסים. בחלק מכתבי היד נוסח שונה. לדיון בהבדלים ראה: ליברמן (לעיל, הערה 22),
 עמ' 929; וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 52, הערה 47.

33. לא בכדי חוזר כאן שוב המונח 'ארץ' שהופיע בראשית המשנה ביחס לנחלה.

במגילת רות אנו למדים שקניית האישה והשדה נעשות בפעולה אחת: “וגם את רות המאביה אשת מחלון קניתי לי לאשה להקים שם המת על נחלתו” (ד', י). התורה רואה חשיבות ביצירת ההמשכיות לזיקה הזו שבין אדם למקומו ולארצו, הנוצרת על ידי בניית התא המשפחתי שלו. אם כן, מערכת הקניינים העוטפת את האדם איננה רק מערכת שימושית, אלא היא מערכת ששמו חל עליה, והיא הופכת להיות מעין ‘הרחבה’ של אישיותו.

הזכרנו לעיל את קניין החליפין ואת השיוך שבינו לבין הקניינים ה‘נמוכים’, שקניינם קניין הגוף. קניין החליפין מביא לידי ביטוי בצורה הקיצונית את התפיסה שאיננה מתייחסת לקנייני האדם באופן מהותי – אין למעשה הבדל בין הפרה שלי לחמור של חברי וניתן פשוט להמירם זה בזה. פעולות הקניין המורכבות, כמו כסף ושטר, מבטאות כולן קשר עמוק יותר. הקשר הזה בא לידי ביטוי יפה בדרך קניין קדומה – ‘קצצה’ – המוזכרת בירושלמי:

מה בקצצה? – בשעה שהיה אדם מוכר שדה אחוזתו היו קרוביו מביאים חביות וממלין אותן קליות ואגוזים ושוברים לפני התינוקות והתינוקות מלקטין ואומר נקצץ פלוני מאחוזתו. ובשעה שהיה מחזירה לו היו עושין כך ואמר חזר פלוני לאחוזתו. אמר ר' יוסה בי ר' בון: אף מי שהוא נושא אשה שאינה הוגנת לו היו קרוביו מביאים חביות וממלין אותן קליות ואגוזים ושוברים לפני התינוקות והתינוקות מלקטין ואומרים נקצץ פלוני ממשפחתו... (קידושין פ"א, ס"ג).

דרך הקניין הקדומה הזו מביאה לידי ביטוי את הקניין כהתרחשות אישית וקהילתית – הקהילה כולה מגיבה למצב שבו ‘נקצץ’ אדם מאחוזתו. הבריתא מדמה את האדם לענף שנקצץ – כביכול הוא נטוע במקומו ובמשפחתו כאילן, ובשעה שמכרם והתנתק מהם – נקצץ מהם. ודאי שהקשר בין האדם לקנייניו כפי שהוא מוצג כאן שונה לחלוטין מן הדרך שבה רגיל האדם המודרני להתייחס לנכסיו.

החיבור בין קובץ הקניינים וקובץ המצוות בונה את הקומה הנוספת: היחס המהותי הזה שבין אדם ונכסיו קשור לעולמו הרוחני והדתי של האדם: אדם שלומד תורה ומקיים מצוות הוא גם זה שיזכה לנחול את הארץ במובן המלא – יזכה באמת להינטע בה נטיעת אמת.³⁴

34. דברינו כאן קרובים לדברי וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 63-66, וראה בייחוד מקורותיו שם בהערה 90.